

HUQUQIY LAYOQATSIZ VA MUOMALA LAYOQATI CHEKLANGAN SHAXSLARNING HUQUQLARINI HIMOYA QILISHDAGI MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Sarsenbaeva Ellada Tengeltaevna

Qoraqalpoq davlat universiteti
Yuridika fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola huquqiy layoqatsiz va muomala layoqati cheklangan shaxslarning huquqlarini himoya qilishdagi mavjud muammolarni tahlil etadi. Maqolada, ayniqsa, O'zbekiston qonunchiligida ushbu shaxslar uchun kafolatlangan huquqlar, ularning amalga oshirilishi, shuningdek, bu shaxslarning huquqlarini himoya qilishda yuzaga kelayotgan yuridik va ijtimoiy qiyinchiliklar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada ushbu muammolarni hal qilish uchun taklif etilayotgan yuridik yechimlar va ijtimoiy mexanizmlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: huquqiy layoqatsizlik, muomala layoqati cheklangan, fuqarolik huquqlari, fuqarolik maqomi, kafolatlangan huquqlar, huquqni himoya qilish, yuridik muammolar, ijtimoiy himoya, sud qarorlari, jamiyat mas'uliyati.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning huquq va muomala layoqati ularning fuqarolik-huquqiy maqomining asosini tashkil etadi [1]. Har bir fuqaro tug'ilgan paytdan e'tiboran fuqarolik huquqlariga ega bo'lish layoqatiga (huquq layoqati) ega bo'lsa-da, muayyan holatlarda shaxsning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlariga ega bo'lish va ularni amalga oshirish, o'zi uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqati (muomala layoqati) qonunda belgilangan tartibda yo'q yoki cheklangan bo'lishi mumkin. Konstitutsiya va qonunlar barcha fuqarolarning, shu jumladan alohida himoyaga muhtoj qatlamlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishni kafolatlaydi [2]. Shu nuqtai nazardan, sud tomonidan huquqiy layoqatsiz deb topilgan yoki muomala layoqati cheklangan shaxslarning huquqlarini ta'minlash davlat va jamiyat oldidagi muhim vazifadir. Ushbu maqolada O'zbekiston qonunchiligidagi "huquqiy layoqatsizlik" va "muomala layoqati cheklanganlik" tushunchalari, ushbu toifadagi shaxslarga kafolatlangan huquqlar, ularni himoya qilishdagi mavjud muammolar va taklif etilayotgan yechimlar tahlil qilinadi.

Huquqiy holat va kafolatlangan huquqlar

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi (FK) va boshqa qonun hujjatlari huquqiy layoqatsizlik va muomala layoqati cheklanganlik holatlarini aniq belgilaydi.

• *Huquqiy layoqatsizlik:* Ruhiiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaro faqat sud tartibida muomalaga layoqatsiz deb topilishi mumkin [4]. Bunday shaxs nomidan barcha bitimlar uning vasiysi tomonidan tuziladi va muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro tomonidan tuzilgan bitim haqiqiy hisoblanmaydi. Sud

qarori huquqiy layoqatni emas, balki aynan muomala layoqatini bekor qiladi, ya'ni shaxs fundamental huquqlarga ega bo'lish layoqatini saqlab qoladi.

• *Muomala layoqati cheklanganlik:* Spirtli ichimliklarni, giyohvandlik vositalarini yoki psixotrop moddalarni suiiste'mol qilish yoki qimor o'yinlariga qaramlik natijasida o'z oilasini og'ir moddiy ahvolga solib qo'yayotgan fuqaroning muomala layoqati sud tartibida cheklanishi mumkin. Shuningdek, 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar ham qonunga ko'ra cheklangan muomala layoqatiga ega hisoblanadi. Muomala layoqati cheklangan shaxs mayda maishiy bitimlarni mustaqil tuzishi mumkin, boshqa bitimlarni esa homiyning roziligi bilan amalga oshiradi. Ular o'zlari tuzgan bitimlar va yetkazgan zarar uchun mustaqil mulkiy javobgar bo'ladilar.

Ushbu toifadagi shaxslar quyidagi asosiy huquqlarga ega va ularning himoyasi kafolatlanadi: mulkka egalik qilish, meros olish va vasiyat qilish huquqi mavjud bo'lib, bu huquqlarning amalga oshirilishi vasiylik va homiylik organlari nazorati ostida vasiy yoki homiy tomonidan ta'minlanadi. Shuningdek, sha'n, qadr-qimmat va sog'liqni saqlash kabi shaxsiy nomulkiy huquqlari ham kafolatlanadi [3]. Bu jarayonda vasiy va homiylar o'z vasiyligidagi shaxslarning parvarishi hamda salomatligi uchun javobgardirlar. Bundan tashqari, mazkur shaxslar pensiya, nafaqa va boshqa ijtimoiy yordam olish kabi ijtimoiy huquqlardan foydalanadilar. Ularning davlat tomonidan kafolatlangan ijtimoiy ta'minoti eng kam iste'mol xarajatlaridan oz bo'lmagan miqdorda belgilanishi kerak.

Protsessual huquqlarga ko'ra esa, bu shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini sud hamda boshqa idoralarda qonuniy vakillari (ota-onalar, vasiylar yoki homiylar) orqali himoya qilinadi. Shu bilan birga, ayrim holatlarda (masalan, mehnat nizolari bo'yicha), 14-18 yoshdagi voyaga yetmaganlar va muomala layoqati cheklangan shaxslarning sud majlislarida shaxsan ishtirok etishlari mumkinligi qonunda ko'zda tutilgan. Ularning adolatga erishish huquqini ta'minlashda Ombudsman kabi institutlar ham muhim o'rin tutadi. Sud orqali muomala layoqatini cheklash yoki undan mahrum qilish tartibining belgilanishi ushbu choralarning jiddiyligini va fuqarolarning huquqlarini o'zboshimchalik bilan cheklashdan himoya qilish mexanizmi mavjudligini ko'rsatadi. Shaxsning huquqlarini amalda ro'yobga chiqarish ko'p jihatdan vasiy yoki homiyning faoliyatiga bog'liq bo'lib qoladi, bu esa ularni tanlash va nazorat qilish masalasini dolzarb qiladi.

Huquqlarni himoya qilish mexanizmlari va muammolari

O'zbekistonda huquqiy layoqatsiz va muomala layoqati cheklangan shaxslarning huquqlarini himoya qilishning asosiy mexanizmi "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi Qonun va tegishli nizomlar [5] bilan tartibga solinadigan vasiylik va

homiylilik tizimidir. Ushbu tizim doirasida maxsus vakolatli davlat organlari (masalan, voyaga yetmaganlar uchun tuman (shahar) hokimliklarining bolalarni himoya qilish shu'balari, muomalaga layoqatsizlar uchun tibbiyot birlashmalari) faoliyat yuritadi. Ularning vazifalariga muhtoj shaxslarni aniqlash, vasiy va homiylarni tayinlash, ularning faoliyatini nazorat qilish, vasiylikdagi shaxslarning huquq va mulklarini himoya qilish kiradi. Shunga qaramay, amaliyotda quyidagi muammolar kuzatilishi ehtimoli haligacha mavjud. Birinchidan, munosib vasiy yoki homiylarni tayinlashda qiyinchiliklar, ularning faoliyati ustidan yetarli nazoratning yo'qligi. Bu tizimning samaradorligi bevosita vakolatli organlarning salohiyati, resurslari va mas'uliyatiga bog'liqdir.

Ikkinchidan, Vasiy yoki homiylar tomonidan vasiylikdagi shaxsning mol-mulkini boshqarishda suiiste'molchiliklar xavfi mavjud. Mulkiy munosabatlarda shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlash zarurati katta ahamiyatga ega. Himoya qilish (vasiy/homiy tayinlash) va shaxs avtonomiyasini hurmat qilish o'rtasidagi muvozanatni saqlash hamda vakil tomonidan suiiste'molchilikning oldini olish ham kuchli nazorat mexanizmlarini talab etadi.

Aniqlangan muammolarni hal etish uchun kompleks yondashuv talab etiladi:

• *Qonunchilikni takomillashtirish:* Fuqarolik kodeksi, "Vasiylik va homiylilik to'g'risida"gi Qonun va boshqa tegishli hujjatlarni doimiy ravishda tahlil qilish, huquq va majburiyatlarni, tartib-taomillarni aniqlashtirish.

• *Mutaxassislarni tayyorlash:* Sudyalalar, vasiylar, homiylar, ijtimoiy xodimlar va tegishli idoralar xodimlari uchun maxsus o'quv kurslarini tashkil etish, ularning huquqiy savodxonligi va kasbiy malakasini oshirish [2].

• *Nazorat va hisobdorlikni oshirish:* Vasiylik va homiylilik organlari hamda vakillar faoliyati ustidan davlat va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish. Suiiste'molchilik holatlari yuzasidan shikoyat qilish mexanizmlarini takomillashtirish.

• *Integratsiyalashgan yordam modellari:* Shaxsga yo'naltirilgan, turli xizmatlarni muvofiqlashtiruvchi Integratsiyalashgan keys menejment (IKM) kabi ilg'or modellarni joriy etishni ko'rib chiqish [6].

• *Jamoatchilik xabardorligini oshirish:* Aholi o'rtasida ushbu toifadagi shaxslarning huquqlari to'g'risida tushuntirish ishlarini olib borish, jamiyatda tolerantlik muhitini shakllantirish.

Bu yechimlar nafaqat huquqiy bazani, balki institutsional salohiyatni, mutaxassislar malakasini va jamiyatdagi munosabatni birgalikda yaxshilashni nazarda tutadi. An'anaviy vasiylik tizimini professional ijtimoiy, tibbiy va huquqiy yordam bilan uyg'unlashtirish tendensiyasi kuzatilmoqda [2].

XULOSA

O‘zbekistonda huquqiy layoqatsiz va muomala layoqati cheklangan shaxslarning huquqlarini himoya qilish uchun zarur qonunchilik bazasi va institutsional tuzilmalar mavjud. Biroq, qonuniy kafolatlarning amalda to‘liq ro‘yobga chiqishini ta‘minlash uchun vasiylik va homiylik tizimini yanada takomillashtirish, nazoratni kuchaytirish, mol-mulkni himoya qilish mexanizmlarini mustahkamlash, adolatga erishish imkoniyatlarini kengaytirish va samarali ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlarini rivojlantirish zarur. Kompleks chora-tadbirlar, jumladan qonunchilikni takomillashtirish, institutsional salohiyatni oshirish, mutaxassislarni tayyorlash va integratsiyalashgan yordam modellarini [6] joriy etish orqali ushbu zaif guruh vakillarining huquqlari va qadr-qimmatini amalda himoya qilish mumkin. Bu O‘zbekistonda adolatli va inklyuziv jamiyat qurish yo‘lidagi muhim qadam bo‘lib, inson huquqlarini himoya qilishning ustuvor yo‘nalishlariga mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi (birinchi qism). Lex.uz. <https://lex.uz/docs/-111189?ONDATE2=21.04.2022&action=compare>
2. Tolibov, B. X., & Xoshimova, M. B. (2024). Ota-ona qaramog‘isiz qolgan, og‘ir hayotiy vaziyatga tushgan bolalar bilan ijtimoiy ishning huquqiy asoslari. In Theory and Analytical Aspects of Recent Research (Part 24). International Scientific-Online Conference. <https://interoncof.com/index.php/turkey/article/download/1443/1360/2620>
3. O‘zbekiston Respublikasi. (n.d.). Inson huquqlari – eng oliy qadriyat. O‘zbekiston Respublikasi Inson huquqlari bo‘yicha milliy markazi. <http://insonhuquqlari.uz/oz/news/human-rights-are-the-highest-value>
4. O‘zbekiston Respublikasi. (2025). O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonunlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida (№2307826-son). Lex.uz. <https://lex.uz/acts/-2307826>
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2014). “Vasiylik va homiylik to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunini amalga oshirishga doir normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash haqida (№269-son). Lex.uz. <https://lex.uz/docs/-2467536?ONDATE=16.07.2018>
6. Scoppetta, A., & Zólyomi, E. (2024). Nogironligi bo‘lgan shaxslarni ish bilan ta‘minlash va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatishda kompleks yondashuvni targ‘ib qilish borasida O‘zbekistondagi davlat tizimini tahlil qilish. BMT Taraqqiyot dasturi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Ijtimoiy himoya milliy agentligi, Yevropa ijtimoiy ta‘minot siyosati va tadqiqotlari markazi.